

ЛЕКСИКО-СЛОВОВІРНІ ТИПИ АБСТРАКТИВ НА -ОСТЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XI – XIII СТ.

THE WORD-BUILDING TYPES OF ABSTRACT NOUNS WITH SUFFIX -ОСТЬ IN UKRAINIAN LANGUAGE OF XI – XIII CENTURIES

Сіроштан Т.В.,

*кандидат філологічних наук, доцент,
докторант кафедри української мови
Запорізького національного університету*

У статті на широкому фактичному матеріалі давньої русько-української мови XI – XIII ст. аналізуються структурно-семантичні та словотвірні особливості похідних абстрактних іменників із суфіксом **-ость**. Установлено, що в зазначений період за допомогою цього форманта від прикметникових основ утворювалися переважно назви почуттів, рис характеру, поведінки та фізичного стану істоти. У XI – XIII ст. лексико-словотвірні типи абстрактних іменників на **-ость** із незначними змінами продовжили розвиток від праслов'янської доби. Джерела давньої русько-української мови не зафіксували пік продуктивності цього суфікса.

Ключові слова: праслов'янська мова, давня русько-українська мова, абстрактний іменник, деад'єктив, лексико-словотвірний тип, формант, суфікс **-ость**.

В статье на широком фактическом материале древнего русско-украинского языка XI – XIII вв. анализируются структурно-семантические и словообразовательные особенности абстрактных существительных с суффиксом **-ость**. Установлено, что в рассматриваемый период с помощью этого форманта от основ имен прилагательных образовывались преимущественно названия чувств, черт характера, поведения и физического состояния существа. В XI – XIII вв. лексико-словообразовательные типы абстрактных существительных на **-ость** с незначительными изменениями продолжили развитие от праславянского периода. Источники древнего русско-украинского языка не зафиксировали пика производительности этого суффикса.

Ключевые слова: праславянский язык, древний русско-украинский язык, абстрактное существительное, деадъективы, лексико-словообразовательный тип, формант, суффикс **-ость**.

The article deals with the structural-semantic and word-building features of derivative abstract nouns with suffix **-ость** on the wide factual material of the Old Russian-Ukrainian language of the XI – XIII centuries. It was found out that during the analyzed period this formant used to create the names of feelings, features of character, behavior and physical condition of the creature from adjective bases. In the XI – XIII centuries the lexical and word-building types of abstract nouns continued with insignificant changes their development from the Proto-Slavic language. Sources of Old Russian-Ukrainian language do not yet capture the peak of productivity of this formant.

Key words: the Proto-Slavic language, the Old Russian-Ukrainian language, abstract noun, adjective, lexical and word-building type, formant, suffix **-ость**.

Постановка проблеми. Пам'ятки української мови XI – XIII ст. фіксують велику кількість абстрактних найменувань, тобто слів, що позначають узагальнені якості, властивості, предметні дії, стани тощо. Такі іменники мають і специфічну словотвірну структуру. Серед абстрактних назв, які трапляються в писемних джерелах української мови зазначеного періоду, помітне місце посідають деривати із суфіксом **-ость**.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Абстрактна лексика була об'єктом вивчення в працях В. Веселітського, В. Німчука, Л. Полюги, О. Потебні, Н. Томи, І. Чепіги та інших мовознавців. Питанню дериваційних особливостей іменників на **-ість** у сучасній українській мові присвячено праці В. Грещука, який установив словотворчу здатність мотивувальних прикметникових основ у творенні таких похідних [1]. Історію конфіксальних похідних на **-ость** висвітлено в моногра-

фії «Нариси з історії української мови (іменникові конфікси)» [2, с.347–349]. Динаміка дериваційної структури композитно-суфіксальних похідних із цим формантом розглядалася в працях В. Ліпич [3, с.73–75]. Однак сьогодні історія лексико-словотвірних типів абстрактних іменників на **-ость** у давній русько-українській мові XI – XIII ст. залишається недостатньо вивченою. Це зумовлює актуальність нашого дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є лексико-словотвірний аналіз групи іменників з абстрактною семантикою, утворених за допомогою суфікса **-ость**, що фіксуються у писемних джерелах XI – XIII ст.

Завданнями, які сприяють реалізації мети, є такі: з'ясувати питання історії, структурно-семантичних і словотвірних особливостей похідних іменників із суфіксом **-ость**; установити ті лексико-словотвірні типи абстрактних іменників

зі згаданим формантом, які уможливають окреслення його функцій; виявити динаміку цього дериваційного засобу шляхом зіставлення фактів праслов'янської та давньої русько-української мов.

Виклад основного матеріалу. У сучасному мовознавстві походження суфікса **-ostь** має різні гіпотези. На думку деяких учених, він виник на слов'янському ґрунті в результаті злиття кількох давніх формантів (**-es-** / **-os-** і **-ть**) [4, с. 120]. Інші дослідники відносили його до праслов'янських утворень [5, с. 129], вважали явищем, властивим ще індоєвропейській добі [6, с. 52], або запозиченням із церковнослов'янської мови [7, с. 77–83].

Мовознавці встановили, що за допомогою зазначеного суфікса вже в праслов'янській мові утворювалася велика кількість відприкметникових абстрактів із різноманітною семантикою [8, с. 296], наприклад:

– найменування внутрішнього стану істоти, психічних відчуттів, властивостей її характеру – ***bolgostь** (ЕССЯ 2 173, Sławski I 305) «доброта, добродушність» від ***bolgъ(jь)** або від ***bolgo**; ***bujestь** (ЕССЯ 3 83) «безумство, дурість; марнославство, зарозумілість; сміливість, хоробрість» (***bujь** «нерозумний, безумний»);

– назви фізичних відчуттів істоти – ***bridostь** (3 27) «терпкість, кислота, гіркота» (***bridъкъ**); ***bridъkostь** (ЕССЯ 3 27, Sławski I 380) «гіркота; гидотна» (***bridъкъ**);

– найменування фізичного стану, зовнішнього вигляду істоти – ***bъdrostь** (ЕССЯ 3 111) «бадьорість» (***bъdrъ**); ***gluxostь** (6 145) «глухота» (***gluxъ**);

– назви узагальнених якостей, властивостей – ***bъrzostь** (ЕССЯ 3 136, Sławski I 426) «швидкість; квапливість; стрімкість» (***bъrzъ**); ***bystrostь** (ЕССЯ 3 152, Sławski I 479) «чистота, ясність, прозорість; кмітливість; швидкість» (***bystrъ**);

– назви узагальнених ознак за кольором – ***bѣlostь** (ЕССЯ 2 74, Sławski I 235) «білизна, чистота» (***bѣлъ**); ***čьrnostь** (Sławski II 236) «чорнота, темнота» (***čьrnъ**) тощо [9].

Отже, в праслов'янській мові окреслилися основні лексико-словотвірні типи деад'єктивів на **-ostь**; за цим формантом закріпилося загальне значення опредметненої ознаки.

У словотвірній системі давньої русько-української мови XI – XIII ст., за нашими спостереженнями, відприкметникові похідні на **-ostь** утворювали кілька доволі продуктивних лексико-словотвірних типів абстрактних найменувань:

1) назви почуттів, емоційних станів, властивих людині, представлені в обстежених джерелах великою кількістю дериватів, які вживалися ще в праслов'янській мові, а також новотворами

XI – XIII ст., наприклад: *се бо благовѣстоу\ вамі радость велик@* (1056 ОЕ 57), *испольні я радости* (XII/XIV СлТур 253), *радость* (1057 СлРЯ XXI 125) «радість»; *велика гѣ млѣть твоѣ* на на^с (п. XI/1377 Повч 31), *милость* (1076 СДЯ IV 530) «милість, милосердя; співчуття»; *Архю же ррость* (XI/XIII–XIV ХА 71) від *ррии*; *гордость ^терга* (XI/XIII–XIV 73), *гърдость* (1076 СДЯ II 408), *гърдость, гърьдость* (XII–XIII СлРЯ IV 82) «гордість, гордовитість» від *гордьи*; *ко благости испълненъ бысть* (XII–XIII ЖБГ 48), *благость* (1076 СДЯ I 205) «доброта, милосердя, милість»; *лютость* (1076 IV 486) «жорстокість, лють»; *ко писано ~сть жалость домоу тво~го снѣсть м<* (1283 ЄС 46), *жалость* (1076 СДЯ III 232) «горе, печаль; співчуття» тощо.

За допомогою фонетичного варіанта **-estь** твориться іменник **боуесть** (XI/XIII I 323) «гордість» від *боуи* (Там само) – «самовпевнений, нерозумний», пор. **буесть** (XI СлРЯ I 349) «відвага; гарячність»;

2) доволі поширеними в українській мові аналізованого періоду виявилися найменування особливостей характеру, поведінки істоти: *имѣ ... вс<коу свѣдоуще мдрѣть* (XI/XIII–XIV ХА 20), *трудолюбива бчела свою мудрость показуюци* (XII/XIV СлТур 252), *мудрость* (1073 Ср II 186), *моудрость* (1076 СДЯ V 33) «розум; знання, сукупність знань, філософія» від *мудрьи*; *то «ради дивны» хитрости и премдрѣти* (XI/XIII–XIV ХА 55) від *хитрьи*; *и себе и сво си погоуби за многоую несытость* (XI/XIII–XIV 39), *несытость* (1076 СДЯ V 374) «жадібність, ненажерливість» від *несытии* (375) «жадібний, ненажерливий»; *не хвалю бо с< ни дерзосту свое* (п. XI/1377 Повч 35), *дързость* (XI СДЯ III 146), *дръзость, дръзость, дерзость* (XI Ср I 778) «зухвалість; рішучість» (*дръзьи*); *лѣность* (1076 СДЯ IV 455) «недбалість, бездіяльність; байдужість», пов'язане з прикметником *лѣнъ*, *лѣнии* (КЭСРЯ 238), пор. також *нелѣность* (XI Ср II 394); *кротость* (1076 СДЯ IV 75) «лагідність, незлобність, покірність»; *правость* (1076 VII 442) «справедливість»; *грубость* (XI/XIV II 395) «невігластво» (*грубыи*); *злохытрость* (XI/XIII–XIV III 424) «підступність» від *злохытрыи* (Там само) «хитрий, підступний»; *жестость* (XI Ср I 863) «суворість»; *грубость* (1113/1496 СлРЯ IV 143) «невігластво, неосвіченість»; *прѣмдрость дана ~моу* (1144 ГЄ 186) від *прѣмудрьи* та ін.

Пор. **боуесть** (1076 СДЯ I 323) «дурість, нерозумність» (*боуи*);

3) найменування фізичного стану людини спостерігаються в обстежених джерелах доволі

часто, наприклад: *оукрһннвѣ ^ дһтескыи младости* (XI/XV ІлСл 41), *младость* (XI/XV СлРЯ IX 186) «молодість»; *побһдами и крһностію поминаютьсѧ нынһ* (XI/XV ІлСл 41), *крһность* (1076 СДЯ IV 321) «здоров'я, сила», *крһность* (XI–XII СлРЯ VIII 36) «фізична сила, міць; могутність, сила, непереможність; твердість, міцність» від *крһні* (СДЯ IV 322) «активний», пор. *креп* (ЕСУМ III 84) «міць, сила» або від *крһнікыи* (СДЯ IV 322) «міцний, твердий»; *бьдрость* (XII I 325) «бадьорість, рішучість, сила»; *мертвость* (1096 СлРЯ IX 106), *мьртьвость, мртьвость* (1097 Ср II 232) «тілність, смертність», пор. *мьртьвость* (XII–XIII СДЯ V 96) «стан мертвого»; *нагость* (XIII/1477 СлРЯ X 55) «вид і стан голого тіла»; *лудость* (XII–XIV VIII 293) «дурість» (пор. *лудий* «дурний») та ін.;

4) трапляються також іменники на позначення *фізичних відчуттів істоти*, проте вони залишаються, як і в попередній період розвитку мови, не дуже численними, наприклад: *прһизлиха насыттьшемсѧ сладости книжныѧ* (XI/XV ІлСл 40), *сладость* (XII–XIII СлРЯ XXV 68) «приємний або солодкий смак»; *горесть* (1076 СДЯ II 356) «гіркота» від *гории* (за допомогою суфікса *-есть*), пор. переносне *стонааше горестію срдьчьною* (XII–XIII ЖБГ 45); *мьрзость* (1076 СДЯ V 95) «те, що викликає відразу; гидотна» з первинним значенням «холодність» від *мьрзыи* (КЭСРЯ 262); *мьртьвость* (XII СДЯ V 96) «розслабленість, слабкість»; *бридость* (1073 Ср I 178) «терпкість, кислота, гіркота», пор. *бридость* (XI–XII СлРЯ I 334) «біль, печіння»;

5) різноманітні *назви, що характеризують морально-етичні поняття або обставини життя людини*, на *-ость* представлені окремим лексико-словотвірним типом в обстежених джерелах: *благость* (XI–XII СДЯ I 205) «чеснота, праведність»; *злохытрость* (XI/XIII–XIV III 424) «підступи, обман» (*злохытрыи*); *добрость* (XI Ср I 679) «чеснота».

За допомогою суфікса *-есть* твориться іменник *горесть* (1076 СДЯ II 356) «горе, нещастя, біда» від *гории* (Там само) «гірший; більш суворий»;

6) окремі *параметричні ознаки об'єктів навколишнього світу* представлені такими іменниками: *дльгость* (XII СДЯ III 119), *долгость, дльгость* (1263 СлРЯ IV 299) «тривалість; якість властивість за значенням прикметника *долгий*»; *малость* (XIII IX 20) «малість, незначність щодо величини, обсягу, тривалості».

У словотвірній структурі деяких іменників цього типу спостерігається, певно, усічення при-

кметникового суфікса *-ок-*, наприклад: *высость* (XI Ср I 452) «висота» від *высокыи*; *глубость* (до 1200 I 521) «глибина» від *глубокии*;

7) серед іменників на позначення *ознак за кольором* в XI – XIII ст. трапляється невелика кількість дериватів. Цей лексико-словотвірний тип, за нашими даними, залишається малопродуктивним, як і в праслов'янській мові: *бледость* (1073 Ср 119), *блһдость* (СлРЯ I 237) «блідість»; *зеленость* (XIII/1477 V 370) «властивість і стан зеленого»;

8) деривати, що називають *фізичні характеристики об'єктів довколишнього світу*, формують в українській мові аналізованого періоду окремий лексико-словотвірний тип, відомий ще з праслов'янської мови, наприклад: *быстрость* (XI Ср I 204, СДЯ I 338) «швидкість, квапливість» (*быстрыи*); *борзость, брьзость* (XI Ср I 198), *брьзость* (XII СДЯ I 329) «швидкість, стрімкість» (*брьзыи*); *гладость* (XI Ср I 517);

9) абстрактні назви з іншою семантикою: *высость* (1076 СДЯ II 253) «велич, досконалість» від *высокыи* (з усіченням суфікса *-ок-*); *лһность* (1073 Ср II 73) «пристойність, краса» від *лепыи* (Там само) «гарний, хороший, прекрасний», що пов'язано з праслов'янським прикметником вищого ступеня порівняння **lěpjь* (ЕСУМ III 264–265); *мьдлость, медлость* (XI Ср II 224) «повільність» від *медлыи*.

Висновки. В українській мові XI – XIII ст. підтримується здатність суфікса *-ость* утворювати іменники жіночого роду від прикметникових основ, засвідчена ще в праслов'янській мові. Пам'ятки давньої русько-української мови фіксують доволі високу продуктивність суфікса *-ость* в оформленні словотвірної структури деад'єктивів з абстрактною семантикою на позначення почуттів, емоційних станів людини, рис характеру, особливостей поведінки та фізичного стану істоти. Трапляються також в обстежених джерелах назви фізичних відчуттів, окремі морально-етичні поняття та параметричні найменування. Творення іменників, що називають ознаки за кольором та фізичні характеристики об'єктів довкілля, за допомогою форманта *-ость* в аналізованій період розвитку мови було дуже обмеженим.

Таким чином, у XI – XIII ст. лексико-словотвірні типи абстрактних іменників на *-ость* із незначними змінами продовжили розвиток від праслов'янської доби. Джерела давньої русько-української мови не зафіксували пік продуктивності цього форманта.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ДЖЕРЕЛ:

- ГЄ** Галицьке (Крилоське) Євангеліє 1144 року *Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.* Житомир : «Полісся», 2015. С. 174–193.
- ЕСУМ** Етимологічний словник української мови: в 7 т. / за ред. О. Мельничука. Київ: Наукова думка, 1982–1988. Т. 1–6.
- ЄЄ** Євсевієве Євангеліє : наукове видання. Пам'ятки української мови XIII ст., Серія канонічної літератури / відп. ред. В. Німчук. Київ: КСУ, 2001. 320 с.
- ЖБГ** Сказание и страсть и похвала ... бориса и глѣба. *Успенский сборник XI–XIII вв.* / под ред. С. И. Коткова. Москва: Наука, 1971. С. 43–58.
- ІлСл** «Слово о законі і благодаті» митрополита київського Іларіона середини XI ст. у списку XV ст. *Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X – XIII ст.* Житомир: «Полісся», 2015. С. 39–45.
- КЭСРЯ** Шанский Н. Краткий этимологический словарь русского языка. Пособие для учителя. Москва: Просвещение, 1971. 542 с.
- ОЄ** Остромирове Євангеліє 1056–1057 років *Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X – XIII ст.* Житомир: «Полісся», 2015. С. 47–61.
- Повч** «Повчання» Володимира Мономаха початку XI ст. у списку 1377 року *Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X – XIII ст.* Житомир: «Полісся», 2015. С. 30–35.
- СДЯ** Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.) / гл. ред. Р. Аванесов. Москва: Русский язык, 1998–2008. Т. 1–7.
- СлРЯ** Словарь русского языка XI – XVII вв. Москва: Наука, 1975–2008. Вып. 1–28.
- СлТур** «Слово на Антипасху» Кирила Турівського XII ст. у списку XIV ст. *Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X – XIII ст.* Житомир: «Полісся», 2015. С. 248–256.
- Ср** Срезневский И. Материалы для словаря древнерусского языка. Санкт-Петербург, 1893–1912. Т. 1–3.
- ХА** Книги времєны и вбразны Гєврги мниха / Истрині В. *Хроника Георгія Амартола вї древнемї славянорусскомї переводѣ: текстї, изслѣдованіе и словарь.* Т. 1: Текстї. Петроградї, 1920. 612 с.
- ЭССЯ** Этимологический словарь славянских языков : Праславянский лексический фонд / под ред. О. Трубачева. Вып. 1–39. Москва: Наука, 1974–2014.
- Ślawski** Ślawski F. Słownik prasłowian'ski. Wrocław. Warszawa. Krakow. Gdańsk. Т. 1–3. 1974–1979.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

- Грещук В. Дериваційна здатність прикметникових основ в утворенні українських іменників на -ість. Питання словотвору. Київ: Вища школа, 1979. С. 124–131.
- Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси) / П. Білоусенко та ін. Запоріжжя – Кривий Ріг, 2010. 480 с.
- Ліпич В. Нариси з історії українського словотворення (комполитно-суфіксальна деривація іменників української мови XI – XVIII ст.). Донецьк, 2007. 158 с.
- Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О. Мельничука. Київ: Наукова думка, 1966. 596 с.
- Бевзенко С. Історична морфологія української мови : Нариси із словозміни та словотвору. Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. 416 с.
- Мартынов В. Праславянская и балто-славянская деривация имен. Минск, 1973. 58 с.
- Обнорский С. К истории словообразования в русском литературном языке. Русская речь. 1927. Вып. 1. С. 77–83.
- Мейе А. Общеславянский язык. Москва: Издательство иностранной литературы, 1951. 491 с.
- Сіроштан Т. Лексико-словотвірні типи назв узагальнених ознак у праслов'янській мові. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія». № 26. Т. 1. 2017. С. 66–68.